

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-31-36
УДК 355.321

С. В. Яким'як,

*кандидат військових наук, доцент,
начальник кафедри Військово-Морських Сил
Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського, капітан 1 рангу*

Проблемні питання протидії гібридному впливу противника на морі та шляхи їх вирішення

У статті проведено аналіз досвіду гібридних дій в Азовському та Чорному морях в умовах триваючої збройної агресії РФ проти України. Окреслено основні висновки та уроки з проаналізованого досвіду. Зокрема, зроблено висновок про те, що веденням гібридних дій на морі РФ намагається негативно вплинути на соціально-економічну ситуацію в приморських регіонах України та загальну соціально-політичну обстановку в державі. Запропоновано рекомендації щодо протидії гібридним діям противника на морі, зокрема проведення сучасних міжвидомчих (міжвидових, коаліційних) операцій на морі (морських операцій), які мають плануватись і постійно проводитись уже сьогодні, в умовах триваючих гібридних дій противника. На думку автора, реалізація запропонованих рекомендацій дасть змогу забезпечити захист національних інтересів України на морі та підвищити рівень міжнародної безпеки в Азовсько-Чорноморському регіоні завдяки спільним діям з країнами – членами НАТО й іншими партнерами України.

Ключові слова: гібридні дії, досвід застосування сил (військ) на морі, міжвидомчі (міжвидові, коаліційні) морські операції, Військово-Морські Сили.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах триваючої збройної агресії Російської Федерації проти України важливим завданням є постійне вивчення набутого досвіду застосування військ (сил) та випереджувальне розроблення раціональних способів протидії противнику. З початком збройної агресії в лютому 2014 р. і дотепер РФ постійно розширює обсяги й удосконалює способи гібридного впливу, зокрема й у Азовсько-Чорноморському регіоні [1]. Це, у свою чергу, потребує постійного моніторингу таких гібридних дій противника, проведення аналізу й визначення висновків та уроків, обрання доцільних шляхів (способів) протидії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях [2, 3] було розглянуто загальні підходи до ведення оборони держави з морських напрямків в умовах гібридних дій РФ у сучасних умовах. Праці закордонних та вітчизняних фахівців [4–7] присвячені розгляду сутності та змісту дій і заходів РФ щодо ведення гібридної війни проти України та інших держав світу, загальних підходів та рекомендацій щодо протидії гібридному впливу. Водночас у працях закордонних та вітчизняних науковців [8–11] докладно розглянуте питання агресивних дій РФ в Азовсько-Чорноморському регіоні, їхнього впливу на міжнародну безпеку та національну безпеку України, але не врахований досвід, набутий у 2018–2019 рр., коли РФ розширила масштаби гібридних дій і вдосконалила способи їх ведення. Таким чином, не вирішеним у зазначених працях завданням є аналіз досвіду гібридних дій РФ в Азовському та Чорному морях у 2018–2019 рр., формулювання висновків та уроків з нього та вироблення раціональних шляхів протидії противнику в діях на морі.

Метою статті є визначення основних висновків та уроків з досвіду гібридних дій РФ проти України на морі, зокрема досвіду застосування сил (військ) Військово-Морських Сил (ВМС) Збройних Сил України (ЗСУ) у 2018–2019 рр., та вироблення рекомендацій щодо протидії гібридним загрозам з боку РФ на морі, у тому числі спільно з країнами – членами НАТО.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах триваючої збройної агресії РФ проти України противник у діях на морі активно використовує гібридні технології. Однак слід зазначити, що дії гібридного характеру велися Росією в Криму, інших приморських районах України й на морі, починаючи з 1991 р., та набули найчіткішого обрис у 2014–2019 рр., тобто в умовах збройної агресії РФ. Так, у період з 1991 р. по 2014 р. сукупність гібридних дій РФ у Криму, інших приморських районах України й на морі мала такий характер [11–12]:

- широкомасштабна інформаційна кампанія з дискредитації України в очах керівництва європейських держав, зокрема країн – членів ЄС і НАТО, дискредитації керівництва української держави, зниження рівня морально-психологічного стану військовослужбовців ЗСУ, інших військових формувань та працівників правоохоронних органів;

- постійний економічний тиск і маніпуляції стосовно України, починаючи з перерозподілу частки української сторони від розподілу Чорноморського флоту СРСР з посланням на так звану «оплату Україною боргів за постачання російського газу» (замість розподілу 50% на 50% російська сторона запропонувала передати Україні лише 18% озброєння і військової техніки та інших матеріальних засобів і майна, аргументуючи це заборгованостями за поставки російського газу), і водночас нехтуючи питанням оплати Росією оренди в Україні об'єктів інфраструктури для базування Чорноморського флоту (ЧФ) РФ, хоча це питання було прописане в угодах про розподіл ЧФ;

- постійний політичний тиск, передусім на політичне та військово-політичне керівництво України;

- нехтування правовими нормами, зокрема положеннями міжнародного права, особливо міжнародного морського й гуманітарного права, та національного законодавства України під час базування та функціонування Чорноморського флоту РФ, зокрема використання нелегітимних методів застосування сил, у тому числі підрозділів так званих «зелених чоловічків», тобто військово-службовців РФ, які не належали до особового складу ЧФ та діяли зі зброєю в руках (створення загрози застосування цієї зброї) на території суверенної держави України; блокування пунктів базування ВМС ЗСУ корабельними та різномірними тактичними групами ЧФ;

- невиконання передбачених міжнародним правом та двосторонніми угодами дипломатичних заходів на початку збройної агресії та в подальшому, насамперед щодо реагування на ноти української сторони тощо.

Таким чином, за сукупністю проведених Росією заходів, котрі відбувались у різних сферах діяльності, зокрема у військовій, були створені умови, за яких українська сторона не змогла ефективно реагувати на загрози та дії з боку РФ. Сукупністю зазначених гібридних дій Росія частково досягла власної стратегічної мети – дестабілізації обстановки та створення умов для повернення України під повний політичний контроль, як це відбувалося під час президентства В. Януковича. Частковість у досягненні мети Росією полягає в тому, що повномасштабної дестабілізації вдалося досягти лише в декількох районах України та встановити в них свій контроль – у Криму та в окремих районах Донецької та Луганської областей, які нині окуповані російським агресором.

За сучасних умов, як відомо, Росія веде дії проти України головним чином з використанням гібридних способів впливу, у тому числі на морі, широко використовуючи поєднання інформаційних атак, кібернетичних дій, заходів введення в оману як української сторони, так і всієї світової спільноти, демонстраційно-заякувальних заходів, економічного тиску і створення негативної соціально-політичної обстановки в Україні, а також відповідних військових заходів та дій.

Як свідчить аналіз поглядів російського військово-політичного керівництва, зокрема виступів начальника генерального штабу збройних сил РФ Герасімова, Росія

реалізує так звану «стратегію обмежених дій» («strategy of limited actions»). Водночас фахівці НАТО та України вважають сукупність таких «обмежених дій» РФ «гібридними діями». У межах даної статті під гібридними діями розуміємо сукупність заходів і дій у різних сферах та галузях, зокрема політичній, дипломатичній, економічній, інформаційній, військовій та інших, поєднаних єдиним замислом для досягнення визначеної політичної (військово-політичної) мети без повномасштабного застосування військової сили.

Як зазначалося, у 2018–2019 рр. противник інтенсифікував гібридний вплив на Україну з морських напрямків. Так, упродовж 2018 р. противник, застосовуючи гібридну технологію впливу на Україну, вів дії щодо порушення морської економічної діяльності України та посилення власної військової присутності на морі, зокрема [12]:

- у травні 2018 р. було завершено будівництво Керченського (Кримського) мосту, висота якого не дозволяє проходження суден типу «PANAMAX»;

- у період з квітня по грудень 2018 р. противник здійснив 737 затримки торговельних суден на підходах до Керченської протоки (з обох боків) та в Азовському морі, що призвело до 20–30% зниження обсягу робіт у портах Маріуполя та Бердянська;

- у квітні – травні 2018 р. противник завершив формування міжвідомчого угруповання сил «з охорони Керченського (Кримського) мосту та контролю судноплавства в Азовському морі та Керченській протоці»;

- у травні – червні 2018 р. угруповання сил в Азовському морі було посилене за рахунок перекидання артилерійських катерів зі складу Каспійської флотилії.

Попри заходи, вжиті згідно з рішенням Ради національної безпеки і оборони України у жовтні 2018 р. [13], противник, пропустивши в Азовське море у вересні 2018 р. перший загіг з двох суден забезпечення ВМС ЗСУ, 25 листопада 2018 р. на підходах до Керченської протоки захопив у полон разом з екіпажами три військові кораблі ЗСУ (два бойові катери та судно забезпечення). Як свідчить аналіз, метою дій противника було не допустити нарощування угруповання сил (військ) ВМС ЗСУ в Азовській операційній зоні та здійснити демонстрацію рішучості намірів РФ щодо забезпечення повного контролю в даному регіоні. Під час цих дій, як відомо, противник здійснив [12]: перешкоджання руху рейдового буксира «Яни Капу» небезпечним маневруванням по курсу, застосуванням способів «навал» і «таран»; фізичне блокування Керченської протоки із застосуванням цивільного судна великої тоннажності; радіоелектронне придушення засобів радіозв'язку загону бойових катерів та судна забезпечення; стрільбу попереду по курсу руху катера (малого броньованого артилерійського катера «Бердянськ») із застосуванням корабельних артилерійських комплексів; нанесення ураження катерам із застосуванням літаків штурмової авіації; захоплення бойових катерів та судна забезпечення із застосуванням підрозділів спецпризначення та їх конвоювання до порту Керч.

Аналіз дій противника та своїх сил дав підстави для висновку, що захоплення бойових катерів та судна забезпечення ВМС ЗСУ відбулося внаслідок:

- скоординованих дій міжвідомчого угруповання сил противника;
- відсутності належної підтримки та бойового забезпечення наших сил, зокрема авіаційної підтримки, винищувального авіаційного прикриття, застосування підрозділів сил спеціального призначення;
- невиконання заходів самооборони військовими кораблями ВМС ЗСУ, передбачених нормами міжнародного морського права та законодавством України, зокрема Статутами ЗСУ.

У 2019 р. противник, реалізуючи власну військово-морську стратегію, введена в дію відповідним актом президента РФ ще у 2017 р. [14], поширив гібридні дії на Чорне море. Так, у серпні 2019 р. ним було одночасно закрито для плавання понад 25% площі цього моря та значно ускладнені умови для міжнародного судноплавства та бойової діяльності ВМС ЗСУ.

Аналіз гібридних дій РФ на морі дав підстави для такого загального висновку: обсяг гібридних дій під час заходів і дій щодо забезпечення національної безпеки на морі постійно зростає разом зі збільшенням рівня конфліктності, а в разі недосягнення стратегічної мети веденням гібридних дій агресор може перейти до повномасштабних воєнних дій. Крім того, проведений аналіз досвіду дій на морі привів до таких часткових висновків:

- противник розширює способи та форми гібридного впливу на Україну з використанням військової сили, зокрема з гібридним застосуванням створених і розгорнутих угруповань сил (військ);
- під час ведення гібридних дій противник застосовує спеціально створені міжвідомчі міжвидові угруповання сил (військ);
- веденням дій на морі противник негативно впливає на економічну діяльність України, міжнародне судноплавство в межах зони відповідальності України на морі та, відповідно, намагається погіршити соціально-політичну обстановку в приморських регіонах і загалом у державі та погіршити імідж України як надійного гаранта реалізації міжнародного права на морі;
- для протидії противнику на морі в умовах здійснення ним гібридних дій недостатньо мати способи та форми застосування сил, притаманні класичним підходам і видам дій – оборонним і наступальним операціям (бойовим діям), необхідні такі способи й форми застосування сил, що давали би змогу в умовах гібридних дій постійно впливати на противника, випереджати його та своєчасно реагувати.

До основних проблемних питань у практиці слід віднести:

- невикористання висновків та уроків з досвіду дій противника на морі у 2014–2015 рр. під час планування та виконання завдань бойової діяльності у 2018–2019 рр.,

зокрема під час дій поблизу Керченської протоки 25 листопада 2018 р.;

- відсутність розуміння справжньої мети дій противника на морі та необхідності планування випереджувальних протигібридних дій у формі міжвидової (міжвідомчої) операції на морі (морської операції);
- застарілість існуючих у системі застосування сил оборони форм застосування міжвідомчих (міжвидових) угруповань сил (військ) та продовження намагань щодо впровадження так званих видових операцій.

З огляду на зазначене проблемним питанням у розвитку теорії сучасного військового мистецтва, зокрема військово-морського мистецтва, є наявність протиріччя, яке полягає, з одного боку, в розширенні використання противником гібридних дій на морі із застосуванням міжвідомчих (міжвидових) угруповань сил (військ), збільшення масштабів опосередкованого впливу військових формувань на економіко-політичну сферу, а з другого – в подальшому відставанні в розвитку українського військового мистецтва та військової науки від практичних потреб, зокрема щодо формування такої системи застосування угруповань сил оборони і безпеки, яка містила би форми застосування, адекватні гібридним діям противника. Усе це й зумовлює необхідність нагального розвитку основ застосування міжвідомчих (міжвидових) угруповань сил (військ) на морі в умовах гібридних дій противника.

У процесі проведених досліджень, зокрема у працях [15–19], за участі автора та провідних вітчизняних вчених був вивчений досвід гібридних дій на морі та опрацьовані відповідні рекомендації. Під час проведення досліджень з метою вдосконалення основ застосування сил оборони держави з урахуванням умов «гібридної війни», зокрема для забезпечення розвитку основ застосування міжвідомчих (міжвидових) угруповань сил (військ) на морі в умовах гібридних дій противника, було опрацьовано низку **рекомендацій**, основні з яких наведені нижче.

1. В умовах постійних порушень противником норм міжнародного права, зокрема на морі, а також користуючись рішеннями ООН щодо підтвердження територіальної цілісності України в межах визнаних міжнародним співтовариством кордонів, держава та її сили безпеки та оборони повинні проводити сукупність протигібридних спеціальних міжвідомчих операцій, і не лише в районі операції Об'єднаних сил, а й на морі.

Указані операції повинні мати як захисний характер, так і бути випереджувальними, активними, визвольними, такими, що негативно впливають на економіку противника, його населення, війська (сили), деморалізують, провокують на чергові злочини та карають за нелюдяність і порушення найважливіших прав людини та держав. Кожній виявленій дії (операції) противника на морі, що має на меті гібридний вплив, повинна бути протиставлена як захисна, так і проактивна випереджувальна морська операція.

Таким чином, на морі мають проводитися:

- постійно триваючі операції з контролю обстановки в морських операційних зонах;
- морські операції зі стримування;
- морські точкові короткотривалі спеціальні операції з повернення під контроль держави об'єктів морегосподарської діяльності;
- морські операції зі здійснення негативного впливу на морську економічну діяльність противника тощо.

Зазначені вище морські операції розглядаються як спільні (міжвидові, міжвідомчі, коаліційні) операції.

Важливо підкреслити, що наведені вище операції на морі (морські операції) певною мірою є схожими за своїми цілями і змістом з підходами, притаманними операціям з реагування на кризи і відповідним типам об'єднаних морських операцій, передбачених стандартами НАТО, зокрема з Об'єднаною доктриною морських операцій НАТО (Allied Joint Doctrine for Maritime Operations (AJP-3.1, Edition A Version 1, NATO Standardization office, 2016) [20]. Нині в Середземному морі визначеними силами Об'єднаних військово-морських сил НАТО проводиться морська операція «Морський охоронець», у межах якої виконуються завдання з контролю за обстановкою в регіоні, протидії тероризму, міграційним процесам тощо. Отже, необхідно не лише впроваджувати стандарти НАТО в Збройних Силах України, а й переймати досвід проведення Північноатлантичним альянсом операцій з реагування на кризи, зокрема на морі.

Уся сукупність операцій на морі (морських операцій) має бути підпорядкована єдиній стратегічній меті дій сил оборони та безпеки на морі. Ця сукупність операцій повинна реалізуватись у межах єдиного замислу та плану стратегічної спеціальної міжвідомчої операції з протигібридного впливу на противника і повернення під контроль тимчасово окупованих територій.

2. Аналіз обстановки в Азовському й Чорному морях та прилеглих районах узбережжя, зокрема аналіз мети, завдань і спроможностей противника, дав можливість визначити мету, доцільні завдання та способи застосування міжвидових (міжвідомчих) угруповань військ (сил) та угруповань різнорідних сил (військ) ВМС ЗСУ в морських операційних зонах. Загальною стратегічною метою застосування міжвидових (міжвідомчих) угруповань військ (сил) у морських операційних зонах в умовах гібридних дій противника має бути захист національних інтересів України на морі, відсіч та стримування збройної агресії противника з морського напрямку спільно з іншими складовими сил безпеки та оборони держави.

Метою застосування угруповань різнорідних сил ВМС у морських операційних зонах в умовах гібридних дій противника (до початку повномасштабних воєнних дій) має бути сприяння запобіганню, нейтралізації та ліквідації дестабілізуючого впливу противника на економічну, соціально-політичну та оперативну обстановку в морській операційній зоні й визначених прилеглих районах

узбережжя. Для досягнення мети необхідно виконувати такі завдання:

- ведення спостереження та розвідки в морських операційних зонах в інтересах виконання завдань оборони держави з морського напрямку та недопущення раптової дій противника в разі його можливого переходу до повномасштабних воєнних дій;
- участь у веденні інформаційних та спеціальних дій по об'єктах противника в морських зонах та інших визначених районах в інтересах виконання завдань оборони держави з морського напрямку;
- посилення охорони державного кордону на морі та суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні (після їх правового визначення);
- захист морських комунікацій України й торговельних суден іноземних держав у визначеній зоні відповідальності держави;
- забезпечення перевезень морем важливих державних та військових вантажів;
- ведення дій зі стабілізації обстановки в морських зонах та визначених прилеглих районах узбережжя, зокрема здійснення ізоляції з моря визначених ділянок морського узбережжя та протидії терористичним угрупованням і диверсійно-розвідувальним силам противника;
- ведення демонстраційних дій на морі та в прилеглих районах узбережжя;
- підтримання сприятливого оперативного режиму у визначених районах моря, зокрема створення спеціальних умов (режимів) використання визначених морських районів та повітряного простору над ними;
- сприяння угрупованням військ (сил) та підрозділам сил оборони і безпеки, зокрема Об'єднаних сил, які діють у приморських районах;
- охорона та оборона районів базування (дислокації) сил (військ).

3. У протигібридних операціях на морі важливе місце повинне займати використання дипломатичних, політичних, інформаційно-психологічних, економіко-санкційних, військово-демонстраційних та інших заходів і дій України спільно з її стратегічними іноземними партнерами – НАТО, ЄС, США. Серед цих заходів важливе місце мають зайняти постійні заходи співробітництва, зокрема міжнародні морські навчання в Чорному та Азовському морях.

Кількість спільних з партнерами навчань у морі повинна зростати, а райони їх проведення – розширюватись у бік центральної та східної частини Чорного моря. Доцільно було б започаткувати на підставі рішення ООН міжнародну операцію під егідою НАТО з контролю і захисту судноплавства в Чорному морі.

4. Одним з важливих заходів спільної (міждержавної, міжвідомчої) протидії гібридним загрозам мають бути організація, встановлення і підтримання постійної взаємодії з питань моніторингу протигібридних дій (на міждержавному, державному, військовому, науково-експертному рівнях), зокрема:

- створення постійних робочих груп та алгоритмів їх роботи (порядок, час реагування, взаємодія);
- узгодження порядку обміну інформацією між координаційними центрами та центрами управління;
- створення (розширення) експертного й наукового співтовариства;
- створення в Україні центру вивчення гібридних дій (для проведення експертних оцінювань, наукових досліджень, консультацій, систематичних презентацій для керівництва, розроблення стратегій, планів).

Висновки

1. Аналіз досвіду ведення РФ гібридних дій на морі свідчить про розширення їхніх масштабів і вдосконалення способів гібридного впливу. Одним з основних висновків та уроків з досвіду гібридних дій на морі у 2014–2019 рр. є те, що РФ у разі поглиблення кризової ситуації не дотримується будь-яких обмежень, передбачених вимогами міжнародного морського й гуманітарного права. Розширюючи опосередкований вплив на морську економічну діяльність України, противник намагатиметься досягти максимально негативного ефекту на внутрішню соціально-економічну й, відповідно, соціально-політичну ситуацію в Україні, спираючись у діях на морі на військову силу як на крайній захід для досягнення потрібного результату.

2. Рекомендації, наведені вище, на думку автора, дадуть змогу розширити уявлення про сучасні підходи до протидії гібридним діям противника на морі, зокрема відійти від класичних оборонних і наступальних операцій військ (сил) та перейти до сучасних міжвидомчих (міжвидових, коаліційних) операцій на морі (морських операцій), які повинні здійснюватись уже сьогодні, в умовах триваючих гібридних дій противника.

3. Реалізація запропонованих рекомендацій забезпечить досягнення стратегічних цілей у процесі захисту національних інтересів України на морі, відсічі і стримування противника із Чорноморського та Азовського морських напрямків, у тому числі спільно з НАТО та іншими партнерами України, підвищить рівень міжнародної безпеки в Азовсько-Чорноморському регіоні.

Перспективи подальших досліджень. Напрямом подальших досліджень є обґрунтування доцільних способів спільних (міжвидових, міжвидомчих, коаліційних) дій з виконання завдань щодо запобігання, випередження та нейтралізації гібридних дій РФ, а також обґрунтування необхідного складу сил та засобів, достатнього для досягнення визначеної мети в діях на морі.

Перелік літератури

1. The White Book of the Anti-terrorist Operation in the East of Ukraine in 2014–2016 / Ivan Rusnak (Chair of the working group) : MOD of Ukraine ; National Defence University of Ukraine. – Kyiv, 2017. – 162 p.
2. Щипанський П. В. Основні аспекти воєнної політики та стратегічного планування в інтересах забезпечення розвитку

Військово-Морських Сил Збройних Сил України для ефективного виконання завдань оборони держави з морського напрямку / П. В. Щипанський // Реформа та модель Військово-Морських Сил Збройних Сил України : матеріали міжнародного оперативно-стратегічного семінару, 28 квітня 2015 року. – К. : НУОУ, 2015. – С. 23–28.

3. Yakiemiak S. Naval Forces of Armed Forces of Ukraine and their place and role in deterrence of armed aggression, protection of sovereignty and territorial integrity of the state / S. Yakiemiak // Оцінка стратегічного середовища. Військово-морські сили України = Strategic appraisal. Naval Forces of Ukraine : [за результатами семінару] / [за ред. Г. Шелест]. – [К.], 2018. – С. 100–104.

4. Stoker D. Blurred Lines: Gray-Zone Conflict and Hybrid War – Two Failures of American Strategic Thinking / D. Stoker, C. Whiteside // Naval War College Review. – 2020. – Vol. 73 (1). – P. 13–48.

5. Horbulin V. The World Hybrid War: Ukrainian Forefront : monograph abridged and translated from Ukrainian / Horbulin V. – Kharkiv : Folio, 2017. – 158 p.

6. Уроки гібридного десятиліття: що треба знати для успішного руху вперед / В. Борис, С. Герасимчук, В. Кравченко та ін. / за заг. ред. Г. Шелест. – К., 2019. – 68 с.

7. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти / Є. Магда. – Харків : Віват, 2015. – 304 с.

8. Flanagan S. J. Russia, NATO, and Black Sea Security Strategy. Regional Perspectives from a 2019 Workshop / S. J. Flanagan, I. A. Chindea. – Santa Monica, Calif. : RAND Corporation, 2019. – iii, 14 p.

9. Perepelytsia G. Current geopolitical trends in the Black Sea region / G. Perepelytsia // UA: Ukraine Analytica. – Issue 3 (5). – 2016. – P. 20–28.

10. Клименко А. Чорноморська небезпека та реакція НАТО. Випуск 2, травень 2019 / А. Клименко, Т. Гучакова. – К. : Чорноморські новини (Blackseanews), 2019. – 20 с.

11. Яким'як С. В. Висновки та уроки з досвіду діяльності Військово-Морських Сил Збройних Сил України під час окупації Криму та антитерористичної операції / С. В. Яким'як // Воєнна історія. – 2014. – № 3–4. – С. 76–86.

12. Яким'як С. В. Уроки з досвіду застосування сил безпеки та оборони України на морі в умовах гібридних дій РФ / С. В. Яким'як // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29 листопада 2019 року. – К. : НУОУ, 2019. – С. 49–51.

13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 жовтня 2018 року «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці» : Указ Президента України від 12 жовтня 2018 р. № 320/2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320/2018#Text>.

14. Основы государственной политики Российской Федерации в области военно-морской деятельности на период до 2030 года : утвержденные Указом Президента Российской Федерации от 20 июля 2017 г. № 327 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71625734/>.

15. Обґрунтування рекомендацій щодо протидії гібридній війні у воєнній сфері : звіт про НДР (остаточний) / НУОУ ; кер. А. К. Павліковський ; держ. реєстр. номер 0119U001985. – К. : НУОУ, 2019. – 721 с.

16. Рекомендації командирам кораблів, військових частин (підрозділів) ВМС ЗС України щодо дій під час кризової ситуації воєнного характеру та в умовах проведення антитерористичної операції / за заг. ред. С. Яким'яка. – К. : НУОУ, 2014. – 12 с.

17. Яким'як С. В. Забезпечення національної безпеки на морі / С. В. Яким'як // Оборонний вісник. – 2018. – № 2. – С. 16–21.

18. Яким'як С. В. Проблеми забезпечення національної безпеки України у воєнній сфері на морі та шляхи їх вирішення / С. В. Яким'як // Морська стратегія держави. Розвиток та реалізація морського потенціалу України : збірник матеріалів

Міжнародного наукового форуму, 20–21 червня 2018 р. – К. : НУОУ, 2018. – С. 14–19.

19. Яким'як С. В. Проблеми забезпечення спільної (колективної) безпеки у воєнній сфері на морі та шляхи їх вирішення / С. В. Яким'як // Морська стратегія держави. Розвиток та реалізація морського потенціалу України : збірник матеріалів Міжнародного наукового форуму, 22–23 травня 2019 р. – К. : НУОУ, 2019. – С. 25–30.

20. Allied Joint Doctrine for Maritime Operations (AJP-3.1, Edition A Version 1) / NATO. – Brussels : NATO Standardization office, 2016.